

نقدی بر «فرهنگ سخنوران» با تکیه بر شاعران فارس

حمیدرضا فهندژ سعدی*

(0000-0003-0092-8565)

عبّاس پارساطلب**

(0009-0004-7130-6135)

چکیده

یکی از آثار ماندگار و کاربردی در پژوهش‌های معاصر شعر فارسی، فرهنگ سخنوران است که به کوشش عبدالرسول خیّامپور در دو جلد تدوین یافته است. مؤلف در این اثر، فهرستی از تخلص شاعران فارسی‌زبان را بر اساس حروف الفبا ترتیب داده است که پژوهش‌گر می‌تواند با مراجعه به تخلص شاعر مورد نظر خود، منابعی را درباره‌ی آن سراینده شناسایی کند. این فرهنگ با همه‌ی ارج و اهمیتی که دارد، مانند هر اثر بزرگ دیگر، خالی از ایراد و اشکال نیست و گویا تاکنون توجه ناقدان و صاحب‌نظران را به خود جلب نکرده است. مقاله‌ی حاضر می‌کوشد به‌اختصار، تعدادی از همین مشکلات و چالش‌ها را که خواننده در استفاده از فرهنگ سخنوران با آن‌ها مواجه می‌شود، با دیگر پژوهش‌گران در میان بگذارد. از عمده ایرادهای این اثر، ایجاد دو یا چند مدخل برای یک شاعر است. همین امر سبب می‌شود که خواننده هنگام رجوع به یک مدخل، از دیگر مدخل‌ها و اطلاعاتی که در ذیل آن‌ها آمده است، بازماند. به همین منظور، در این یادداشت ابتدا مقدمه‌ای در معرفی فرهنگ سخنوران و شیوه‌ی نگارش آن خواهد آمد. در ادامه، خواننده با برجسته‌ترین علت‌هایی که باعث شده در این فرهنگ برای بعضی شعرا، دو یا چند مدخل ایجاد شود، آشنا خواهد شد و درمی‌یابد که مؤلف گاه برای یک شاعر، هم با نام و هم با تخلص، مدخل ایجاد کرده است؛ چنان‌که در مواردی، هم با شهرت و هم با اسم. گاه تصحیف موجب دو یا چندگانه‌خوانی شده است. در مواردی مؤلف خود القابی را برای یک شاعر بر ساخته و دو یا چند مدخل در نظر گرفته است. بعضی از سراینده‌گان بدون تخلص، با دو نسبت، مدخل شده‌اند. در جاهایی نیز، دو تخلص کاملاً مشابه، و به صورت متوالی، برای یک شاعر مدخل شده است.

واژه‌های کلیدی: تخلص، خیّامپور، شاعران فارس، فرهنگ سخنوران، مدخل، نقد.

* دانش‌آموخته‌ی دکتری، زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، hamidreza.saadi@ut.ac.ir

** دانش‌آموخته‌ی دکتری، زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، abbas.parsatalab@ut.ac.ir (نویسنده‌ی مسئول)

۱. مقدمه

فرهنگ سخنوران تألیف عبدالرسول خیامپور (تاهباززاده)^۱ است که در آن تخلص‌های شاعران فارسی‌زبان بر اساس حروف الفبا، در دو جلد فهرست شده است. مؤلف ذیل هر مدخل، منابعی را به صورت نسبتاً دقیق درباره‌ی هر شاعر به دست داده تا پژوهش‌گر بتواند با رجوع به تخلص شاعر مورد نظر خود، از آن‌ها بهره‌برد. برای مثال اگر محقق بخواهد منابعی را درباره‌ی «فرخی سیستانی» شناسایی کند، لازم است که به مدخلی با همین عنوان رجوع کند تا از برجسته‌ترین اسناد درباره‌ی فرخی، از قدیم‌ترین منابع تا پژوهش‌های زمان تألیف فرهنگ سخنوران، اطلاع یابد. مؤلف برای تدوین این اثر، از ۲۴۵ منبع، اعم از کتاب و مقاله، و عمدتاً از تذکره‌های شاعران و همچنین آثار تاریخی استفاده کرده است. این فهرست ارزشمند و کم‌نظیر، اول بار به سال ۱۳۴۰ شمسی در یک جلد به چاپ رسیده و آن‌گونه که خیامپور در مقدمه بدان اشاره کرده، از سال ۱۳۳۴ تا ۱۳۳۸ شمسی به مدت چهار سال، به گردآوری این اثر پرداخته بوده است. وی درباره‌ی انگیزه‌ی نگارش این اثر می‌نویسد: «از همان اوایل دوره تدریس خود در دانشگاه به خاطر دارم که هر وقت درباره‌ی یکی از شعرا به تحقیق می‌پرداختم پیش خود می‌گفتم کاش کتابی وجود داشت حاوی بیلبیوگرافی همه گویندگان شعر فارسی از ایرانی و غیر ایرانی، تا هر که می‌خواست درباره‌ی شاعری تحقیق کند، بی‌آن‌که در جستجوی منابع و پیدا کردن صفحه یا صفحاتی از آن‌ها که شرح حال این شاعر را دربردارد، مدتی صرف وقت نماید، فوری صفحه معینی را از آن کتاب باز می‌کرد و بر اغلب منابع با شماره صفحات مطلوب اطلاع می‌یافت» (خیامپور، ۱۳۶۸: مقدمه/ ط). با این حال به گونه‌ای متواضعانه می‌گوید که «من خود معترفم که این اثر خالی از اشتباه نیست و نقیصه زیادی دارد» (همان: مقدمه/ ط-ی). وی همچنین درباره‌ی روش کار خود می‌نویسد: «درین کتاب معرفی هر شاعر به تخلص و نسبت اوست، مانند فردوسی طوسی، سعدی شیرازی و غیر آن‌ها، که به حروف درشت سیاه نوشته شده است. و شاعری که تخلص نداشته است به لقب یا اسم معرفی گشته و آن‌که چند تخلص داشته عموماً آخرین تخلص وی

مناطق اعتبار بوده، ولی ذکر دیگر تخلص‌ها نیز در جای خود اهمال نشده است» (همان: مقدمه/ ی).

بر اساس مقدمه‌ای که خانواده‌ی خیامپور بر این اثر نوشته‌اند، مؤلف پس از چاپ نخست کتاب (۱۳۴۰ شمسی)، تحقیق خود را تا سال ۱۳۵۵ شمسی برای تکمیل فرهنگ سخنوران پی گرفته است و تا سال ۱۳۵۸ شمسی مشغول پاک‌نویس آن بوده است که وفات می‌یابد و کار نشر آن انجام نمی‌شود تا این که خانواده‌ی ایشان به سال ۱۳۶۸ تدوین اثر مذکور را به فرجامی می‌رسانند و چاپ می‌کنند. در مقدمه‌ی خانواده‌ی مؤلف همچنین گفته شده است که «کلیه کارهای تحقیقی و تنظیم کتاب توسط خود مؤلف انجام گرفته است، سهم ما فقط بازنویسی مطالب موجود بوده است. احتمال دارد که ضمن پاک‌نویسی این نسخه اشتباهاتی را مرتکب شده باشیم» (همان: مقدمه/ ح).

نگارندگان مقاله‌ی حاضر، در حین پژوهشی وسیع در باب شاعران گمنام و کم‌ترشناخته شده‌ی فارس، متوجه مشکلات و چالش‌های متعددی در استفاده از فرهنگ سخنوران شدند و پس از بررسی‌های بیش‌تر و کسب اطمینان تصمیم گرفتند نمونه‌هایی از این مشکلات و راه‌های مواجهه با آن را برای مطالعات شعرپژوهی و تاریخ ادبیات، در یادداشتی جداگانه به اشتراک بگذارند.

ضرورت و هدف پژوهش

از آن‌جا که فرهنگ سخنوران منبعی کاربردی برای شعرپژوهان است، هرگونه کوششی که در راستای رفع مشکلات و چالش‌های این فرهنگ، تکمیل آن و نیز پدید آوردن فرهنگ‌های مشابه صورت گیرد، از هر لحاظ بایسته است. هدف از این یادداشت در وهله‌ی اول، ارائه‌ی نمونه‌ای از چالش‌های موجود در استفاده از فرهنگ سخنوران است و در گام بعد شناسایی هرچه بهتر منابع شاعران ناحیه‌ی فارس قدیم است که حجم وسیعی از این فرهنگ را دربرمی‌گیرد؛ زیرا همان‌طور که از عنوان مقاله‌ی حاضر برمی‌آید، محتوای این نقد عمدتاً بر اساس شاعران فارس تدوین شده است.

روش پژوهش

روش این مقاله توصیفی - تحلیلی و منابع اصلی آن تذکره‌های ادبی است. در این نوشته‌ی مختصر، سی و چهار شاعر (در قالب هفتاد و هشت مدخل) را بررسی کرده‌ایم. برای پرهیز از

ارائه‌ی فهرست صرف، به همراه هر بخشی از تخلص‌ها که بررسی می‌شود، معرفی مختصری هم از هر صاحب‌تخلص می‌آوریم تا هم نوشته از حالت جمود خارج شود و هم خواننده از سردرگمی درآید و بر آگاهی وی افزوده گردد. باین‌حال یادآوری می‌کنیم که مواردی که در این مقاله بدان پرداخته‌ایم، محدود به این شواهد نمی‌شود و موارد این‌چنینی در این فرهنگ بسیار است. هدف ما به دست دادن کمی از بسیار بود تا اندکی راه استفاده از این اثر بی‌بدیل را برای شعرپژوهان هموارتر نماییم. اگرچه عمده مدخل‌هایی که در این مقاله بررسی شده است، مربوط به شاعران خطه‌ی فارس است، باین‌حال در چند مورد برای نشان دادن انواع خطاهای راه‌یافته به این فرهنگ، به شاعرانی که اهل فارس نبوده‌اند یا ارتباطی با این خطه نداشته‌اند، نیز اشاره شده است. گفتنی است که در مقاله‌ی حاضر ترتیب نقد مدخل‌ها، بر اساس حروف الفبا انجام گرفته است.

پیشینه‌ی پژوهش

در حدود جست‌وجوی نگارندگان، فرهنگ سخنوران تاکنون بررسی و نقدی جدی به خود ندیده است. تنها معین‌الدین آل‌تقی در یادداشتی مختصر و کوتاه که در «رشد معلّم» (۱۳۷۵) به چاپ رسانده، ضمن معرفی این فرهنگ، در یک پاراگراف به مسامحه‌ی خیامپور در آوردن مدخل شاعرانی که به چند نام شناخته شده‌اند، اشاره کرده است. گفتنی است که زهرا شریفی (۱۳۸۶) در پایان‌نامه‌ای با عنوان «ضمیمه‌ای بر فرهنگ سخنوران استاد خیامپور» و طاهره محمودی (۱۳۹۱) در قالب پایان‌نامه‌ای دیگر با عنوان «ذیلی بر فرهنگ سخنوران» در تکمیل فرهنگ سخنوران کوشیده‌اند. هدف اصلی این دو مؤلف تکمیل کردن کار استاد خیامپور بوده و اسامی شاعرانی دیگر، بالأخص شاعران معاصر که در فرهنگ سخنوران بنا به دلایلی نیامده، در این دو پایان‌نامه آورده شده است. ازین‌روی در این دو کار دانشگاهی نیز به نقد و بررسی این اثر پرداخته نشده است. بنابراین، از آن‌جا که این فرهنگ مهم و کاربردی تاکنون نقدی جدی به خود ندیده است، نگارندگان در مقاله‌ی حاضر سعی دارند که برای نخستین بار به این مهم بپردازند.

۲. چالش‌های استفاده از فرهنگ سخنوران

فرهنگ سخنوران منبعی گران‌بها و کاربردی است که ظاهراً در زبان فارسی هم‌تا ندارد و ابتکار خیامپور به شمار می‌رود. با تمام ارج‌ها و جنبه‌های کاربردی که این اثر دارد باز ایرادات فراوانی